

Françoise Frenkel s-a născut în Polonia în 1889, iar în 1921 a înființat, împreună cu soțul ei, prima librărie franceză din Berlin. În 1939 s-a întors la Paris, iar în anul următor, după invazia germană, a fugit la Vichy. După câțiva ani petrecuți în diferite ascunzători, în decembrie 1942 a făcut o încercare disperată de a trece frontiera în Elveția, dar a fost arestată, încarcerată, judecată și achitată. În iunie 1943 a reușit să treacă ilegal frontiera franco-elvețiană. Frenkel a murit la Nisa, în 1975.

Cartea sa de memorii, *O librărie în Berlin (Rien où poser sa tête)*, a apărut inițial la Geneva în 1945 și a fost redescoperită într-un talcioc din Nisa și republicată în 2015 în limba franceză, fiind în prezent tradusă și în curs de publicare în numeroase limbi.

FRANÇOISE FRENKEL

O LIBRĂRIE ÎN BERLIN

Extraordinara evadare a unei femei
din calea nazismului

Prefață de
PATRICK MODIANO

Dosar realizat de
FRÉDÉRIC MARIA

Traducere din limba franceză
ANDREEA NĂSTASE

LITERA

București
2020

CUPRINS

Prefață.....	5
Cuvânt-înainte	13
I. În slujba gândirii franceze în Germania	15
II. Paris.....	52
III. Avignon	62
IV. Vichy.....	66
V. Avignon. August–noiembrie 1940.....	83
VI. Nisa. Decembrie 1940.....	93
VII. Undeva la munte.....	140
VIII. Înapoi la Nisa	152
IX. Grenoble	182
X. La frontieră	193
XI. Annecy.....	205
XII. Saint-Julien	219
XIII. Annecy.....	237
XIV. La graniță	252
XV. Către Elveția	262
Cronologie	269
Dosar.....	275
Mulțumiri	299
Drepturi fotografice	301

I ÎN SLUJBA GÂNDIRII FRANCEZE ÎN GERMANIA

N-aș putea spune precis când mi-am descoperit vocația de librar. Când eram mică, puteam petrece ore în șir răsfoind o carte cu poze sau un volum ilustrat.

Cadourile mele preferate erau cărțile, pe care le păstram așezate în teancuri înalte pe etajere, de-a lungul camerei mele de fetiță.

Când am împlinit șaisprezece ani, părinții mi-au dat voie să-mi comand o bibliotecă pe gustul meu. Am pus să mi se construiască, după propriile mele planuri, un dulap care, spre uluirea tâmplarului, trebuia să aibă toate cele patru laturi de sticlă. Am instalat această mobilă de vis în mijlocul camerei.

Mama m-a lăsat să fac ce mă tăia capul, ca să nu-mi strice bucuria, iar acum îmi puteam admira clasicii, în frumoasele lor legături originale, și autorii moderni și contemporani, pentru care alegeam modelul copertilor ghidată de fantezie.

Balzac se prezenta într-o frumoasă copertă roșie, Sienkiewicz, în piele galbenă, Tolstoi, în culoarea pergamentului, *Țăranii*, de Reymont, îmbrăcată într-o veche stofă țărăneasă.

Mai târziu, dulapul a fost mutat într-un loc mai potrivit, lângă peretele tapetat cu un creton deschis la culoare, schimbare ce nu mi-a diminuat cu nimic bucuria.

De-atunci a trecut multă vreme...

Viața mă purtase, pentru lungi ani de studiu și de muncă, la Paris.

Îmi petreceam tot timpul liber de-a lungul cheiurilor Senei, în fața prăvăliilor umede ale buchiniștilor. Câteodată descopeream câte o carte din secolul al XVIII-lea, pentru care făcusem o pasiune la acea epocă. Alteori îmi închipuiam că pusesem mâna pe un document valoros, pe un volum rar sau pe o scrisoare veche; o bucurie întotdeauna nouă, deși efemeră.

Amintiri!

Rue des Saints-Pères, cu anticariatele ei întunecoase și prăfuite, adevărate tainițe de comori, o lume ce-mi prilejuia investigații minunate! Vremuri vrăjite ale tinereții mele!

Lungile opriri la colțul dintre rue des Écoles și boulevard Saint-Michel, la librăria aceea mare care invadea trotuarul. Lecturile în diagonală, din volume cu paginile încă netăiate, în mijlocul zgomotelor străzii: claxoane, strigătele și răsetele studenților

și ale fetelor tinere, muzică, refrenele cântecelor la modă...

Departate de a distra cititorul, această hărmălaie făcea parte din viața noastră de studenți. Dacă toată mișcarea ar fi dispărut și dacă toate acele voci s-ar fi stins, pur și simplu n-am fi putut continua lectura în colțul bulevardului: o apăsare surdă ne-ar fi copleșit pe toți...

Din fericire, pe vremea aceea, nu aveam a ne teme. Firește că războiul coborâse cu câteva note diapazonul veseliei generale, dar Parisul își trăia viața lui aprinsă și nonșalantă. Tineretul din Cartierul Latin fremăta, la colțurile străzilor răsuna întotdeauna muzica, iar iubitorul de cărți își continua lectura pe fugă, în fața meselor încărcate de comori, pe care editorii și librarii le puneau atât de generos la dispoziția tuturor, cu o bunăvoință afabilă și un dezinteres total.

La sfârșitul Primului Război Mondial m-am întors în orașul meu natal. După momentele fericite de regăsire cu ai mei, în viață și sănătoși, m-am repezit în camera mea.

M-am oprit șocată în prag! Pereții erau goi: tapetul palid decorat cu flori fusese desprins cu grijă și luat. Nu rămăseseră decât ziare lipite direct pe zid. Biblioteca cu patru geamuri, minunăția născută din fantezia mea copilărească, era goală și părea rușinată de propria decădere.

Respect pentru oameni și cărți

Pianul din salon dispăruse și el.

Ocupația din 1914–1918 luase cu ea totul.

Ai mei erau însă bine. Am petrecut o vacanță fericită alături de ei și m-am întors în Franța plină de energie și de elan.

În afara cursurilor de la Sorbona, lucram asiduu la Biblioteca Națională și la Biblioteca Sainte-Geneviève, locul meu preferat.

La întoarcerea din Polonia am urmat un stagiu de pregătire, după cursuri, pe lângă un librar de pe rue Gay-Lussac.

Așa am învățat să cunosc „clienții“ cărții. Încercam să le citesc dorințele, să le înțeleg gusturile, concepțiile și tendințele, să le ghicesc motivele de admirație, de entuziasm, de bucurie sau de nemulțumire față de un titlu sau altul.

Cu timpul am început să pătrund un caracter, un sentiment sau o stare de spirit după modul în care persoana respectivă ținea un volum, aproape cu tandrețe, după cum întorcea delicat paginile pe care le citea cu pioșenie sau după cum le frunzărea fără interes, apoi punea neglijent cartea la loc, îndoind uneori delicatele colțuri ale copertilor. Așezam cartea care mi se părea potrivită în apropierea clientului, cu suficientă discreție pentru a nu da de bănuț că aș încerca să exercit vreo influență asupra lui. Dacă o cumpăra, eram fericită.

Începeam să-mi îndrăgesc clienții. Pe unii îi însoțeam cu gândul câțiva pași, încercând să-mi

imaginez dialogul lor cu cartea cumpărată; apoi îi așteptam cu nerăbdare să revină și să-mi împărtășească opiniile lor.

Se întâmpla să apară și vandali detestabili. Unii oameni martirizau câte o operă, o acopereau de critici violente și de reproșuri, deformându-i cu perfidie conținutul!

Trebuie să admit că, spre confuzia mea, cele mai radicale erau femeile.

Găsisem astfel pandantul perfect al cărții: cititorul.

În general, între unul și celălalt domnea o armonie perfectă în interiorul micii librării de pe Gay-Lussac.

Îmi petreceam orele de relaxare în magazinele de prezentare ale editorilor, unde regăseam cunoștințe vechi și descopeream noutăți, surse de bucurie.

Atunci când a venit momentul să-mi aleg o meserie, n-am ezitat: mi-am urmat vocația de librar.

Era în decembrie 1920... Ca de obicei, plecam într-un scurt sejur la părinții mei. Pe drum, m-am oprit la Poznań, la Varșovia, apoi, după vacanța alături de familie, la Cracovia.

Aveam în valiză primele două volume din seria *Familia Thibault* de Roger Martin du Gard, cartea *Cruci de lemn* a lui Dorgelès și *Civilizație* de Duhamel, lucrări care mi se păreau potrivite pentru a le transmite prietenilor și librarilor pe care îmi

propuneam să-i întâlnesc admirația mea pentru înflorirea spectaculoasă a literaturii franceze postbelice.

Aș fi vrut să deschid o librărie în Polonia. Am luat toate aceste orașe la rând și am constatat că, peste tot, în librării se găseau frumoase colecții de carte franceză. Prin urmare, părându-mi-se superfluă, am abandonat ideea.

La întoarcere m-am hotărât să fac o scurtă haltă la Berlin, să-mi revăd niște prieteni și să iau trenul de seară care m-ar fi lăsat la Paris a doua zi în zori.

Ne plimbam pe bulevardele largi ale Berlinului și, așa cum îmi plăcea să fac peste tot, mă opream în fața vitrinelor marilor librării. Traversaserăm deja „Pe sub tei”¹, Friedrichstrasse și Leipzigerstrasse, când am exclamat:

– Dar aici nu aveți cărți în limba franceză!

– Tot ce se poate, a fost răspunsul laconic și indiferent pe care l-am primit.

Ne-am reluat plimbarea în sens invers și, de această dată, am intrat în librăriile pe lângă care treceam. Peste tot am primit asigurări că cererea pentru cartea franceză era aproape inexistentă: „Ne-au mai rămas doar câteva volume din clasici”.

De reviste și ziare, nici vorbă. Vânzătorii din chioșcuri abia dacă îmi răspundeau.

Cu aceste impresii am revenit la Paris.

¹ Celebrul bulevard Unter den Linden (n.tr.)

Profesorul Henri Lichtenberger, căruia i-am povestit rezultatul micii mele anchete, m-a întrebat fără ocolișuri:

– De ce n-ați deschide o librărie în Germania?

Iar un editor a exclamat:

– Berlin? Dar este unul dintre cele mai importante centre europene! Încercați, trebuie să încercați.

Bunul meu profesor și prieten P. a declarat la rândul lui:

– O librărie în Berlin... asta e aproape o misiune.

Nu vizam atât de departe. Îmi căutam un loc de muncă în profesia de librar, singura care conta pentru mine. Perspectiva de a lucra la Berlin, oraș pe care îl văzusem prin cețurile iernii, uriaș, trist și morocănos, exercita totuși o anumită atracție asupra mea.

Marcată de aceste sentimente, am pornit din nou, după ceva vreme, spre capitala Germaniei.

Primul meu demers a fost pe lângă consulatul general al Franței, unde am prezentat proiectul cu toată puterea mea de convingere, scoțând în evidență susținerea morală de care mă bucuram deja.

Consulul general a ridicat brațele la cer:

– Dar, doamnă, am impresia că nu cunoașteți deloc climatul moral din Germania de azi! Nu aveți contact cu realitățile! Dacă ați ști cu câtă dificultate reușesc să-i fac pe cei câțiva profesori de franceză stabiliți aici să nu plece din țară! Ziarele noastre abia

dacă se mai vând în câteva chioșcuri. Francezii vin până la consulat ca să le găsească, iar dumneavoastră vreți să deschideți o librărie! Riscați să vă fie vandalizat magazinul!

Am aflat, mai târziu, că la Breslau, după plebiscitul din Silezia Superioară, consulatul francez fusese distrus de o mulțime dezlănțuită de germani.

La ambasada Franței am fost primită doar de un tânăr atașat, cu aceeași lipsă de entuziasm. Dar, după opt zile de cercetare și reflecție, decizia mea fusese luată: nu se găseau cărți în franceză, Berlinul era o capitală, oraș universitar, se simțea pulsul tot mai accelerat al revenirii la viață după război. O librărie franceză avea să fie un succes, chiar dacă nu încă de la deschidere.

Țara nu-mi era necunoscută. În copilărie locuisem o vreme în Germania, ca să-mi perfecționez cunoștințele de limba germană și să urmez cursuri de muzică cu profesorul Xaver Scharwenka.

Mai târziu, cu ocazia altui sejur, urmasem un semestru la Universitatea pentru fete din Leipzig.

Marii maeștri ai gândirii, poeziei și muzicii germane nu-mi erau nici ei străini. Influența lor îmi hrănea speranța succesului librăriei mele în capitală.

Era de la sine înțeles că, în acest oraș al administrației și birocrăției, eram obligată să îndeplinesc numeroase formalități. Primul funcționar berlinez cu care am intrat în contact se opunea ferm ideii de a vinde exclusiv cărți în franceză. Ne-am pus de

acord pentru denumire: „Centrul de carte străină“. Interlocutorul meu german era și el de părere că atmosfera epocii se preta prea puțin la realizarea proiectului meu.

Așa a pornit încercarea mea de a deschide o librărie franceză la Berlin, în ciuda obiecțiilor oficiale. Am avut primul sediu la subsolul unei case private, într-un cartier liniștit, departe de centru.

Dinspre Paris s-a pornit un flux constant de colete pline de volume frumoase, cu coperti colorate, atât de tipice pentru editurile franceze. Cărțile au început să umple rafturile, au urcat până în tavan și s-au răspândit peste tot pe jos.

Abia terminasem instalarea, când am început să primesc clienți. E adevărat că la început au fost mai mult clienți, marea majoritate străine: poloneze, rusoaice, cehoaice, turcoaice, norvegience, suedeze și multe austriece. Vizita unui francez sau a unei franțuzoaice constituia un eveniment. Diaspora franceză era puțin numeroasă, iar mulți dintre membrii ei, plecați înaintea războiului, nu se mai întorseseră.

Zilele cele mai bune erau cele în care primeam ziare și reviste de modă, pe care clientele mele se aruncau cu țipete de bucurie, fericite la vederea modelelor de care fuseseră private atâta vreme. Publicațiile de artă aveau și ele admiratoarele lor.

Proiectul unui sistem de împrumut a fost primit cu viu interes. În scurt timp, cititoarele se înscriau

pe o listă de așteptare, căci cărțile se dădeau ca pâinea caldă.

După câteva luni, afluența crescândă a clienților m-a obligat să măresc spațiul, iar librăria s-a mutat în zona mondenă a orașului.

1921! Această epocă de efervescentă a fost marcată de reluarea relațiilor internaționale și a schimburilor intelectuale. În oaza de carte franceză pe care o creasem a început să pășească, mai întâi cu timiditate, elita germană. Apoi, germanii au venit din ce în ce mai numeroși: filologi, profesori, studenți și reprezentanți ai acelei aristocrații a cărei educație fusese influențată puternic de cultura franceză, cei care erau numiți deja „vechea generație“.

Din punct de vedere social, publicul era ciudat de eterogen. Artiști cunoscuți, vedete și femei de lume se aplecau asupra revistelor de modă, vorbind în șoaptă, pentru a nu-l deranja pe filosoful de alături, adâncit în lectura lui Pascal. Lângă o vitrină, un poet răsfoiește sfios o ediție din Verlaine, un savant cu ochelari analizează catalogul unei librării științifice și un profesor de liceu și-a deschis în față patru gramatici, apucându-se să compare capitolele despre acordul participiului urmat de un infinitiv.

Spre mirarea mea, am putut constata gradul înalt de interes pe care germanii îl acordau limbii franceze și cunoașterea aprofundată a capodoperelor sale de către unii dintre ei. Într-o zi, un profesor de liceu mi-a atras atenția că din ediția din Montaigne pe

care o ținea în mână lipseau câteva zeci de rânduri importante. Într-adevăr, nu era o ediție *in extenso*. Aveam un filolog căruia îi era suficient să parcurgă câteva citate dintr-un poet francez ca să ghicească numele autorului. Un altul putea recita pe dinafară maxime din La Rochefoucauld, din Chamfort și din Pascal.

Viața de librar mă punea în contact cu excentrici simpatici. Un client german, foarte bun gramatician, luându-și la revedere într-o zi, fusese salutat de angajatul meu cu formula „*Au plaisir, Monsieur!*“ Omul s-a întors imediat să ceară explicații despre acest salut. Voia să știe dacă era vorba de o formulă de politețe pur comercială, dacă putea fi folosită și în societate, în ce condiții etc., etc.

Și-a notat expresia într-un carnetel și a început s-o folosească de fiecare dată când venea la librărie, cu un surâs complice.

Funcționari consulari și de ambasadă au început să apară ca vestitori ai diplomației, devenind, în scurt timp, parte a clientelei constante. Apoi, și-au făcut apariția atașatii și, în sfârșit, domnii diplomați, dar, mai ales, soțiile lor.

Cât despre Excelența Sa ambasadorul Franței, îi primisem deja vizita când deschisese librăria din cartierul de vest al Berlinului.

Mi-a mulțumit pentru inițiativă, a ales mai multe cărți și, în acel mod atât de tipic pentru limba franceză, care știe să combine fermitatea cu politețea